

ICHKI AUDITNING REJALASHTIRISH, O'TKAZISH, HISOBOT BERISH VA MONITORING BOSQICHLARINI YAGONA MODEL ASOSIDA BOG'LASH

Saitmuratov Saitmuarat Masharip o'g'li

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD

E-mail: saitmuratovsaitmurat@gmail.com

ORCID: 0009-0008-2048-319X

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21102690>

Annotatsiya. Maqolada ichki auditning rejalashtirish, o'tkazish, hisobot berish va monitoring bosqichlarini yagona, yopiq tsikli model asosida bog'lash masalalari tadqiq etilgan. Bosqichlarning uzilishi va zaif qaytar aloqa muammosini bartaraf etish uchun yaxlitlik, uzluksizlik, kuzatuvchanlik, qaytar aloqa va raqamli integratsiya tamoyillariga asoslangan model taklif qilingan. Modelda bosqichlararo bog'lovchi artefaktlar, xavfdan tavsiya ijrosigacha bo'lgan kuzatuvchanlik zanjiri hamda integratsiyalashgan ko'rsatkichlar tizimi keltirilgan.

Kalit so'zlar: ichki audit, audit tsikli, rejalashtirish, monitoring, kuzatuvchanlik, qaytar aloqa, yagona model, audit boshqaruv tizimi, PDCA.

Kirish. Ichki audit jarayoni an'anaviy ravishda to'rt bosqichdan — rejalashtirish, o'tkazish, hisobot berish va monitoringdan iborat. Amaliyotda bu bosqichlar ko'pincha bir-biridan ajralgan, mustaqil jarayonlar sifatida amalga oshiriladi: reja bir hujjatda, ish hujjatlari boshqa joyda, hisobot va tavsiyalar ijrosi monitoringi esa alohida saqlanadi. Natijada bosqichlar o'rtasida axborot uzilishi yuzaga keladi, dastlabki xavf bahosidan tavsiya ijrosigacha bo'lgan mantiqiy bog'liqlik (kuzatuvchanlik) yo'qoladi va eng muhimi — monitoring natijalari keyingi rejalashtirishga tizimli qaytmaydi.

Bu uzilish auditning samaradorligini pasaytiradi: takrorlanuvchi kamchiliklar e'tibordan chetda qoladi, qoldiq xavf hisobga olinmaydi, tavsiyalar ijrosi esa yetarli nazorat qilinmaydi. Mazkur muammoni hal etish uchun to'rt bosqichni yagona, yaxlit va yopiq tsikli modelda bog'lash zarur. Maqolaning maqsadi — shunday modelni, uning tamoyillari, bosqichlararo bog'lovchi elementlari, kuzatuvchanlik zanjiri va integratsiyalashgan ko'rsatkichlari bilan birga ishlab chiqishdir.

Adabiyotlar sharhi. Ichki auditorlar institutining (IIA) Global Ichki Audit Standartlari audit topshirig'ini rejalashtirish, bajarish, natijalarni yetkazish va tavsiyalar ijrosini monitoring qilish bosqichlarini izchil jarayon sifatida belgilaydi hamda yillik rejaning hujjatlashtirilgan xavf bahosiga asoslanishini talab qiladi. Boshqaruv jarayonlarini uzluksiz takomillashtirishning metodologik asosini U. Demingning «rejala–bajar–tekshir–harakatlan» (PDCA) tsikli tashkil etadi, unga ko'ra natijalar tahlili keyingi rejani shakllantiradi. Uzluksiz audit (continuous auditing) kontseptsiyasi va COSO ramkasining monitoring komponenti esa nazorat va auditni real vaqtga yaqin, qaytar aloqali jarayonga aylantirishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir bosqich uchun yetarli metodik baza mavjud, biroq to'rt bosqichni yagona identifikatorlar va umumiy ma'lumotlar bazasi orqali uzviy bog'laydigan, qaytar aloqani institutsionallashtiruvchi yaxlit model yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu bo'shliq tadqiqot predmetini tashkil etadi.

Yagona modelning tamoyillari.

Taklif etilayotgan model quyidagi besh tamoyilga asoslanadi:

Yaxlitlik. To'rt bosqich alohida jarayonlar emas, balki yagona tizimning uzviy bo'g'inlari sifatida loyihalalanadi.

Uzluksizlik. Jarayon yopiq tsikl shaklida tashkil etiladi: monitoring keyingi rejalashtirishni boshlaydi (PDCA mantiqi).

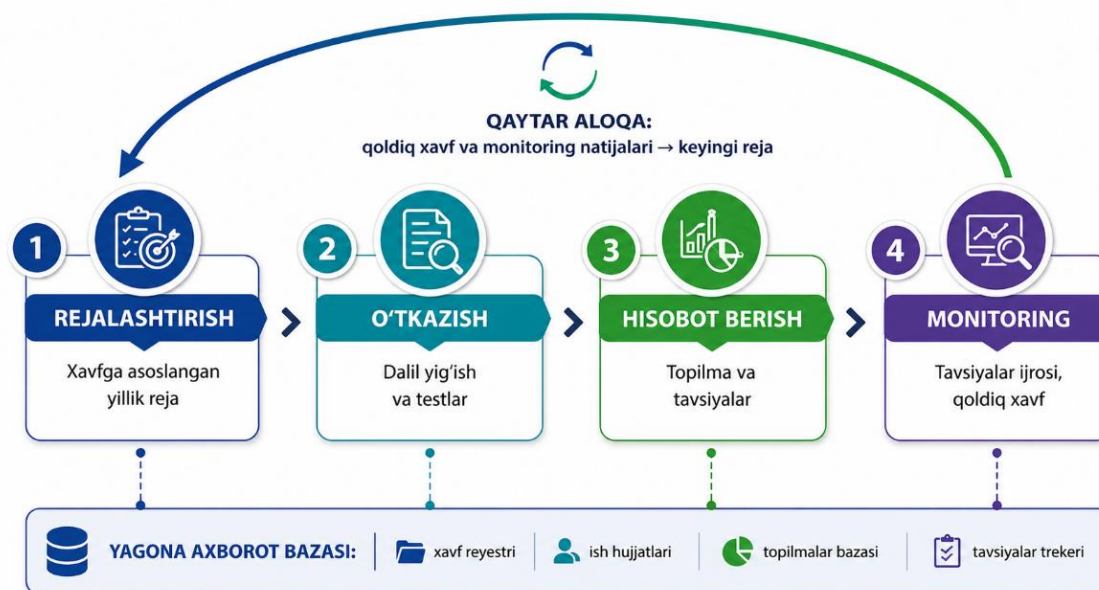
Kuzatuvchanlik. Har bir xavfdan tavsiya ijrosigacha uzilmas, izchil zanjir saqlanadi; obyektlar yagona identifikatorlar bilan bog'lanadi.

Qaytar aloqa. Monitoring va qoldiq xavf natijalari tizimli ravishda rejaga qaytadi — audit o'rganuvchi tizimga aylanadi.

Raqamli integratsiya. Barcha bosqichlar yagona audit boshqaruv tizimi va umumiy ma'lumotlar bazasi orqali ishlaydi.

Modelning tuzilishi va bosqichlararo bog'lanish

Model to'rt bosqichni gorizontaal yo'nalishda ketma-ket bog'laydi va ularni pastdagi yagona axborot bazasi orqali vertikal ravishda birlashtiradi; monitoringdan rejalashtirishga yo'nalgan qaytar aloqa o'qi tsiklni yopadi (1-rasm).

1-rasm. Ichki audit bosqichlarini bog'lovchi yagona yopiq tsikli model

Bosqichlar o'rtasidagi bog'liqlik aniq «bog'lovchi artefaktlar» — bir bosqich natijasini keyingisining kirish ma'lumotiga aylantiradigan hujjatlar orqali ta'minlanadi. Bu artefaktlar zanjirning uzluksizligini kafolatlaydi (1-jadval).

1-jadval.

Bosqichlararo bog'lovchi artefaktlar

Bog'lanish	Bog'lovchi artefakt	Vazifasi
Rejalashtirish → O'tkazish	Audit dasturi va xavf–nazorat matritsasi	Maqsad, ko'lam va protseduralarni xavf bahosidan kelib chiqib belgilaydi
O'tkazish → Hisobot	Ish hujjatlari va topilmalar registri	Dalillar va xulosalarni hujjatlashtiradi, har bir topilmani xavfga bog'laydi
Hisobot → Monitoring	Yakuniy hisobot va kelishilgan harakatlar rejasi	Tavsiyalar, javobgarlar va muddatlarni belgilaydi

Bog'lanish	Bog'lovchi artefakt	Vazifasi
Monitoring → Rejalashtirish	Tavsiyalar ijrosi va qoldiq xavf hisoboti	Keyingi yillik rejani yangilaydi va ustuvorliklarni qayta belgilaydi

Kuzatuvchanlik zanjiri va integratsiyalashgan ko'rsatkichlar

Modelning markaziy mexanizmi — kuzatuvchanlik zanjiri (golden thread): har bir audit elementi yagona identifikator orqali oldingi va keyingi elementga bog'lanadi. Zanjir quyidagi izchillikda quriladi:

Xavf (R-kod) → Audit maqsadi → Protsedura → Dalil → Topilma (T-kod) → Tavsiya (Tv-kod) → Kelishilgan harakat → Monitoring natijasi → Yangilangan xavf

Bunday bog'liqlik har qanday tavsiyani qaysi xavf va topilmadan kelib chiqqanini, har qanday xavfning esa qaysi audit tomonidan qamrab olinganini bir zumda aniqlash imkonini beradi. Bu nafaqat shaffoflikni oshiradi, balki qaytar aloqani avtomatlashtiradi: monitoring bosqichida yopilmagan tavsiya yoki qayta yuzaga kelgan topilma tegishli xavfning bahosini oshiradi va u keyingi rejada ustuvor o'rin oladi.

Modelning samaradorligini o'lchash uchun har bir bosqichga integratsiyalashgan ko'rsatkichlar biriktiriladi (2-jadval). Ular birgalikda audit faoliyatining yaxlit samaradorlik manzarasini beradi va bosqichlar o'rtasidagi muvozanatni nazorat qiladi.

2-jadval.

Bosqichlar bo'yicha integratsiyalashgan ko'rsatkichlar (KPI)

Bosqich	Asosiy ko'rsatkich (KPI)	Nimani o'lchaydi
Rejalashtirish	Yuqori xavfli obyektlar reja qamrovi, %	Rejaning xavf bahosiga asoslanganlik darajasini
O'tkazish	Rejaga muvofiq bajarilgan auditlar ulushi, %	Reja ijrosi, muddat va resurs intizomini
Hisobot berish	Hisobot o'z vaqtidaligi va tavsiyalar qabul darajasi, %	Hisobotning tezkorligi va sifatini
Monitoring	Tavsiyalar ijrosi darajasi va qayta yuzaga kelgan topilmalar	Tavsiyalar ta'sirchanligi va qoldiq xavf kamayishini

Muhokama. Taklif etilayotgan model auditni alohida tadbirlar yig'indisidan yagona, o'zini-o'zi takomillashtiruvchi tizimga aylantiradi. Yaxlitlik va uzluksizlik tamoyillari PDCA tsikliga, kuzatuvchanlik zanjiri esa IIA standartlarining audit topshirig'ini xavfdan natijaga bog'lash talabiga uyg'undur. Eng muhim hissasi — qaytar aloqaning institutsionallashtirilishi: monitoring natijasi shunchaki qayd etilmay, keyingi rejaning kirish ma'lumotiga aylanadi, bu esa takrorlanuvchi kamchiliklarning tizimli bartaraf etilishini ta'minlaydi.

Amaliy jihatdan model yagona audit boshqaruv tizimi (umumiy ma'lumotlar bazasi) orqali eng samarali ishlaydi: xavf reyestri, ish hujjatlari, topilmalar va tavsiyalar bitta muhitda saqlanib, yagona identifikatorlar bilan bog'lanadi. Shu bilan birga, modelni joriy etish bir qator shartlarni talab etadi: tegishli raqamli platforma; bosqichlar bo'yicha standartlashtirilgan shablonlar va identifikatsiya tizimi; auditorlarning yangi jarayonga moslashishi. Bu shartlar bajarilmasa, model qog'ozda qolib, amalda yana uzilishlar yuzaga kelishi mumkin.

Xulosa. Maqolada ichki auditning rejalashtirish, o'tkazish, hisobot berish va monitoring bosqichlarini yagona, yopiq tsikli model asosida bog'lash taklif etildi. Model yaxlitlik, uzluksizlik, kuzatuvchanlik, qaytar aloqa va raqamli integratsiya tamoyillariga asoslanadi

hamda bosqichlararo bog'lovchi artefaktlar, xavfdan tavsiya ijrosigacha bo'lgan kuzatuvchanlik zanjiri va integratsiyalashgan ko'rsatkichlar orqali bosqichlar o'rtasidagi uzilishni bartaraf etadi. Modelni budjet tashkilotlari ichki audit xizmatlarida joriy etish auditning izchilligi, hisobdorligi va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlar yo'nalishi sifatida modelni yagona audit boshqaruv tizimida amaliy joriy etish va uning samaradorligini empirik baholash istiqbolli hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. The Institute of Internal Auditors (IIA). Global Internal Audit Standards. — Lake Mary, FL: The IIA, 2024.
2. The Institute of Internal Auditors (IIA). GTAG: Continuous Auditing — Coordinating Continuous Auditing and Monitoring. — Lake Mary, FL: The IIA.
3. Deming W.E. Out of the Crisis. — Cambridge: MIT Press, 1986.
4. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). Internal Control — Integrated Framework. — 2013.
5. INTOSAI. ISSAI 100 — Fundamental Principles of Public-Sector Auditing. — Vienna: INTOSAI.
6. O'zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi. — Toshkent, amaldagi tahrir. [Elektron resurs]. — <https://lex.uz>